

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN

A kanonikus elbeszélés, csak másképp

CSEHY ZOLTÁN: SZODOMA ÉS KÖRNYÉKE

Kalligram Kiadó
Pozsony, 2014,
836 oldal, 3900 Ft

”

Ha nem is törvényszerűen, de azért gyakran előfordul, hogy az irodalomértelmezés egyes új szempontjai vagy eszközei még akkor is elméleti, ideológiai vagy metodológiai kontextusban jelentkeznek először, ha hatékonyságukról vagy újszerűségükről elsősorban az irodalomtörténeti kutatáshoz való hozzájárulásuk fog dönteni. A gender fogalma vagy a női irodalom mibenlétének problémája jó ideje népszerű témáját képezte már a hazai egyetemeken irodalomelméleti kurzusainak, mire megindult a magyar irodalomtörténeti hagyomány és kánon ilyen szempontokat előtérbe helyező revíziójának hulláma. Hasonló mondható el a homoszexuális vagy *queer* irodalom fogalmának térnyeréséről. Néhány, inkább társadalom- vagy kultúrtörténeti érdekltségű előzménytől vagy részeredménytől eltekintve Csehy Zoltán alább tárgyalandó monográfiája az első olyan munka, amely arra vállalkozik, hogy megvizsgálja, miként alkalmazható és milyen teljesítő-képességgel bír ez a fogalom (és a környezete) a magyar irodalomtörténet tanulmányozásában. A több mint nyolcszáz oldalas kötet persze nemcsak az ebben az értelemben vett előzménynélkülisége miatt nevezhető rendkívüli teljesítménynek. Viszonylag ritkán kerül sor arra, hogy egyetlen szerző egy meghatározott szempontot érvényesítve lényegében a magyar irodalomtörténet minden korszakára kitekintő feldolgozásra vállalkozzon, úgy ráadásul, hogy nagyon kevés előmunkálatra támaszkodva valójában egyszerre kell boldogulnia a tárgyalt anyag feltárásával, azonosításával és körülhatárolásával (voltaképpen egyfajta, a könyv háttérében megbúvó antológia előállításával), valamint az elemzési módszerek és szempontok, a rendszerezés és a korszakolás feladatával. Egyik sem tekinthető ugyanis magától értetődően adottnak. Egyfelől azért nem, mert – mint az több összefüggésben és számos példa által illusztráltan szóba kerül – a homoszexuális, meleg vagy (a könyvben terminológiailag ta-

lán előnyben részesített) queer irodalom jellegénél (vagy inkább: társadalomtörténeti okoknál) fogva gyakran rejtőzködő. Nem teszi magától értetődően hozzáférhetővé azokat a kódokat vagy utalásokat (legyenek ezek életrajziak, mitológiaiak, tematikusak vagy retorikaiak), amelyek egy adott szöveget eredményesen tesznek szóra bírhatóvá ebben a kontextusban, sőt maga a rejtőzködés is e kódok egyikévé válhat. A könyv informatív bevezetőként is szolgáló első része, amely áttekinti a terület elméleti szakirodalmát, valamint (nagyon hasznosan!) eligazít a vonatkozó magyar fogalom- és szóhasználat jelentéstörténetében is (a mai köznyelvben leggyakrabban használt, pejoratív és nem-pejoratív kifejezések a 19. és 20. század fordulóján tűnnek fel), majd bemutatja a jelenség (inkább jelenségkör) medikalizációjának, pszichologizációjának és politizálásának főbb történeti csomópontjait, a fentebb említett problémát a „homotematika” és a „homotextualitás” összjátéka révén teszi kezelhetővé. Előbbi fogalom „tartalom- és szövegközpontú megközelítésmódot jelent”, amely „marginálisnak tekinti a szerzői én kontextusba ágyazását”, utóbbi – szintén nem feltétlenül biográfiai érdekelttség által vezérelve – azokra a (retorikai vagy más jellegű) technikákra fókuszál, amelyek a szöveg nem explicit „homoerotikus kódjait leplezi[k] le”.

Ami, másfelől, a történeti feldolgozást vagy rendszerezést illeti, itt nyilvánvalóan abban rejlik az egyik jelentős módszertani kihívás, hogy meglévő irodalom- és társadalomtörténeti aspektusokat kell együtt kezelni, egy másik, talán még komolyabb, pedig abból fakad, hogy Csehy – szerencsés módon – nem azt tekinti elsődleges feladatának, hogy pusztán irodalmi illusztrációkat szállítson egy a téma iránt talán nem is feltétlenül irodalomtörténeti szempontból érdeklődő olvasó számára. Sok esetben – és ez éppenséggel nem válik kárára a munkának – nem is korlátozza magát a „homotematika” vagy a „homotextualitás” aspektusaira, gyakran megfigyelhető, hogy egy-egy fejezetben olyan összefüggések ragadják magukkal, amelyek messzebb vezetnek a könyv központi kérdésfeltevésétől – tipikus, ismétlődő példaként, nyilván nem függetlenül a szerző más munkáitól és kiterjedt műfordítói tevékenységétől, a mitológiai motívumértelmezési gyakorlatok és a különböző műfordítói stratégiák elemzése említhetők. A könyvnek éppen az az egyik (talán nem is járulékos) erénye, hogy számos ponton egyszerűen újraolvastatja vagy újragondoltatja olvasójával a magyar költészet történet ismerős vagy kevésbé vagy régről ismert fejezeteit.

Az egyetlen önkorlátozás, amivel a munka már a célkitűzésében is él, az az, hogy kizárólag a magyar költészet történetét tekinti tárgyának (ez persze nem pusztán magyar nyelvű, és – ami műfaj történetileg persze így következetes – nem pusztán líratörténet). A próza nélkül is hatalmas anyagot három nagy, inkább mozaikszerűen egymás mellé helyezett, ugyanakkor a belső összefüggéseket és előre- és vissza utalásokat nem nélkülöző elemzésekből, esettanulmányokból felépülő részbe rendezte a szerző. A könyvnek a bevezetőt követő második (és tematikailag, valamint módszertanilag is talán legkoherensebb) része a romantika előtti időszakot, a harmadik a (talán legkisebb hangsúllyal szerepeltetett) 19. század és a 20. század nagyjából első felének költészetét tárgyalja, a – nem meglepő módon a legkiterjedtebb anyagot bemutató és így egyben legerjedelmesebb – zárófejezet középpontjában pedig a többé-kevésbé kortárs líra áll, bár hozzáteendő, hogy a három nagy rész egyike sem tartja magát mereven az ilyen korszakhatárokhoz, hiszen ahol valamely összefüggés ezt megköveteli, bátran vállalkoznak az időbeli előre- vagy visszaugrásokra is. Mindazonáltal ez az elrendezés azt sejteti, hogy a munka alapvetően az irodalomtörténeti korszakolás konvencióira támaszkodik és nem tart igényt vagy nem látja lehetőségét vagy szükségét olyasfajta rende-

zöelvi felmutatásának, amely adott esetben arról tanúskodna, hogy a homoszexuális költészet kihívást jelentene a magyar irodalomtörténetben forgalomban lévő periodizációs vagy más jellegű kategorizációs eszköztárak számára. Az az anyag, amelyet Csehy bemutat, voltaképpen nem is igazán tesz tanúbizonyságot egy ilyesfajta korrekció szükségéről. A kötet felépítése inkább abból a szempontból bizonyul talán a kelleténél kevésbé orientálónak (és voltaképpen ez lehet az egyetlen komolyabb kritikai jellegű észrevétel), hogy nem teszi világossá azokat a következtetéseket, amelyek a homoszexuális költészet „saját” történeti logikáját vizsgálítanák meg – pl. (vagy akár elsősorban) azt, hogy miféle nagy törésekről vagy egyáltalán miféle domináns formációkról tanúskodik a magyar költészet a homoszexualitás szemantikáját vagy ábrázolásmódját és „nyelvét” illetően. Szempontokat ehhez – többek között Christopher Reed *Art and Homosexuality* c. munkája nyomán – felvet ugyan már az említett bevezető, elméleti fejezet is, de mintha összességében a szerző elhárította volna (vagy lehetetlennek ítélte?) a nagyobb történeti formációk alaposabb elhatárolását és jellemzését. Egy ilyesfajta összegzés ugyan végül nem marad el, hiszen a (könyv terjedelméhez képest ugyan kissé szűkre fogott) zárszó végül elhatárol négy alapvető típust a meghatározó „értelemképző és értelemtulajdonító konstellációk” között (1. árkádikus szövegvilág 2. normatív elvárás rendszer kijátszása – többek között – a barátságretorika révén 3. didaktikus költői megnyilvánulások 4. „önelvű elgondolásrendszerek”), de érdekes lett volna bővebben olvasni arról, hogy miként képzei el Csehy ezek történeti viszonyait (hasonló okokból tette szóvá az átfogóbb összefoglalások hiányát a kötetben Somogyi Gyula kritikája: Somogyi Gy., „Költészettörténeti mozaikok”, in: *Műút* 2014048).

A három nagy történeti rész a terjedelmi és talán perspektívabéli különbségeik ellenére egyként tanúskodik az elvégzett munka lenyűgöző volumenéről. Csehy mindenütt nagy súlyt fektet a műfaj-történeti környezet, s ha releváns, a filológiai kontextusok pontos feltárására, kimerítően tájékozik és tájékoztat a tárgyalt nagyszámú szerző recepciótörténetéről, figyelmét nem kerülik el a legeldugottabb kiadványok sem, mindemellett rendre tagolt képet nyújt a szakirodalomról, az esetek többségében meggyőzően vitatkozik mind részlet-, mind átfogóbb kérdésekben. Egyszóval: nagyon sok munka van a három részt összeadó fejezetek számtalan elemzésében. Mindemellett megfigyelhetők bizonyos módszertani, teoretikus, sőt akár műfaji különbségek is a három nagy egység között. Nyilván nem függetlenül attól, hogy a szerző eddigi munkásságának egyik súlypontját a humanista és reneszánsz költészet adja, talán a romantika előtti időszakot tárgyaló második rész nevezhető a legegységesebben és legkoncentráltabban kidolgozottnak. Itt a legsűrűbb az egyes elemzéseket összekapcsoló szövedék, amelynek középpontjában elsősorban talán a különböző antik mitológiai utalásrendszerek és motívumok alapos és invenciózus vizsgálata áll – különösen Ganymedes alakjának és a Hercules-Hylas-történetnek szentelnek kiemelt figyelmet a második rész fejezetei. Az itt egybegyűjtött elemzések közül elsősorban a Janus Pannoniusnak (valamint a költő szellem- és líratörténeti környezetének) szentelt eruditív és egyben kezdeményező jellegű vizsgálódások emelhetők ki, de Szakhmári Fabricius Istvánnak az első magyar nyelvű homoerotikus költeményként azonosított 1577-es históriájától Madách Gáspár utóbbi időkben (talán Szilasi László egykori tanulmányai nyomán) rendkívüli értelmezői figyelemben részesített „sólomocskás” versén vagy a *Szigeti veszedelem* Juranics-Radivoj-epizódján át a hitvitázó irodalomig és a katonamotívum változataiig természetesen számos további meggyőző és körültekintő interpretációs ajánlatot kap az olvasó, akit Csehy itt voltaképpen egy friss, koráb-

ban kiaknázatlan (sőt, mint azt a szerző dokumentálja, a szakirodalomban sokszor kifejezetten elnyomott) aspektus mentén vezet végig a régi magyar irodalom történetének meghatározó tartományain. Fontos erénye ezeknek az elemzéseknek, hogy a szerző bátran vállalkozik esztétikai ítéletalkotásra, gyakran vitát kezdeményezve olyan stílári és moralizáló szempontokat keverő, esetenként kifejezetten bornírt értéktulajdonításokkal, amelyek megalapozatlansága nemegyszer éppen abból ered, hogy a morális vagy ideológiai ítékezés egyszerűen a szövegek fontos poétikai aspektusait is eltakarta az irodalomtörténeti pillantás elől.

Könnyen belátható, hogy a mitológiai utalásrendszer szempontja már kevésbé lehet domináns a későbbi korszakokat tárgyaló, az intertextuális relációkra továbbra is nagy figyelmet fordító fejezetekben, és ezekben nem egyszer inkább valamiféle általános toposz-azonosítássá válik, amely minden hozadéka mellett is kevesebb orientációt ad a szövegértelmezéseknek. Ettől voltaképpen nem független az sem, hogy a 19-20. századi anyagot tárgyaló harmadik részben lép elő egyfajta irodalomtörténeti „portré” addig kevésbé meghatározó vagy kevésbé igényelt műfaji mintája, hiszen nyilván a korpusz ezen szelete áll a legkevésbé ellent annak az – itt tárgyalt összefüggésben meglehetősen éles megvilágításban jelentkező – értelmezői lépésnek, amely a versekben megmutakozó vagy éppen rejtekező homoszexuális utalásokat biográfiai kontextusokhoz (is) irányítja. (Ennek műfaj történeti és – elemleti okai vannak: a líra romantikus-modern műfaji kódját meghatározó individualitás vagy önkifejezés szemantikájában a mitológiai vagy vallási értelemtulajdonításnál döntőbb szerepe van egy feltételezett „én” individuális világának – és így az empirikus ének mint élmény- vagy értelemforrásnak is. Ez tette szükségessé pl. a „lírai én” kategóriáját.) Csehy természetesen nem abból a célból elemzi – példának okáért – Kölcsey egyes leveleinek szentimentalista – és a barátság/szerelem különbségtételt sok tekintetben eleve aláaknázó – barátságretorikáját, hogy állást foglaljon a Nyáry Krisztián népszerű könyvének Kölcsey-ábrázolása nyomán kialakult nem túlságosan épületes vitában, de a 19-20. századi szerzőknél az említett okokból kifolyólag akár a (talán túl sokszor idézett, Csehynél is emlegetett dalszöveget variálva) *buzik-e voltak?* kérdéséhez is található adalék itt-ott. Persze, a tárgyalt könyv olyan – helyes, egyszersmind termékenyebb – perspektívát alkalmaz, amely az ilyen adalékokat (pl. Pilinszky esetében) inkább költői képek megértéséhez vagy (amire akár az itt részletesebben nem elemzett Babits-Szabó Lőrinc viszonylatban is lehetne példát találni) éppen intertextuális utalások megfejtéséhez használja fel, mintsem vélt vagy valóságos életrajzi szenzációk megragadásához. Természetes, persze, másfelől az is, hogy az, amit a Csehy által alkalmazott terminológia „homotextualitásnak” nevez, olykor talán elkerülhetetlenül életrajzi feltételezésekre is szorul, de az elemzéseket olvasva csak nagyon ritkán merül fel az a kérdés, hogy vajon ilyen feltételezések nélkül is releváns-e egy-egy költemény beemelése a homoszexuális költészet korpuszába.

A legszűkebb merítésben bemutatott 19. századnak szentelt elemzések közül talán a *Szondi két apródjának* valóságos és lehetséges olvasataihoz fűzött kommentárok a legemlékezetesebbek, amelyeket – kézenfekvő módon – Arany nyelvi és szexuális tabukat bátrabban feszegető fordításainak tárgyalása, majd – nem kevésbé kézenfekvő módon – Thaly Kálmán, Péterfy Jenő, Czóbel Minka és Vay Sándor/Sarolta portréi követnek. A sorozatból talán Kertbeny Károlyt lehetne hiányolni, aki a bevezető részben ugyan mint a „homoszexualitás” terminus megalkotója persze szóba kerül, de aki akár műfordítóként (pl. Nietzsche által kor-

rigált Petőfi-fordítóként) is számot tarthatna Csehy érdeklődésére, hiszen a szerző ebben a könyvében is szívesen tesz fordítástörténeti vagy -kritikai kitérőket. Az innen a 20. század közepéhez-végéhez vezető ív Babbitstól és Török Sophietól Faludyn és Pilinszkyn át Weöres *Psyché*ig vázolja fel a modern magyar líra egy némiképp alternatív történetét, amely több markáns újraértékelési javaslattal él. Érdekes portrét kap pl. Berda József egy ideje ritkán emlegetett költészete (amelynek történeti jelentősége itt abban áll, hogy nála jelenik meg először a férfitest „erotikus objektumként”), és elgondolkodtató rekanonizációs javaslatok fogalmazódnak meg Reichard Piroska vagy a valóban több figyelmet érdemlő Toldalagi Pál bemutatásában. A legnagyobb argumentációs erőfeszítések azonban a Faludy költészetének „queer aspektusait” tárgyaló vizsgálódásban figyelhetők meg, hiszen a szerző itt egyfajta poétikai perújrafelvételre is vállalkozik, egyrészt a Villon-átköltések értékelését, másrészt a szonettek (köztük „a magyar irodalom első, férfihoz írt szerelmi ciklusának”) megítélését illetően. Ez utóbbiak összefüggésében Csehy amellettt érvel, hogy Faludy szonettjeinek időnként kárhoztatott szabálytalanságai vagy szerkezeti lazaságai voltaképpen egy antik minta (az epigramma narrativitáshoz közelebb álló strukturális – expozíciót és konklúziót elhatároló – sajátosságainak) aktualizálásaként nyerhetnek magyarázatot. Ez a – vagy egy ehhez hasonló – érv később másutt, kortárs irodalmi kontextusban is előkerül, ami arról tanúskodik, hogy az antik és neolatin költészeti hagyomány domináns jelenléte a könyvben több esetben a (poszt)modernista lírakánonok poétikai revíziójára vonatkozó kezdeményezéseket hivatott megalapozni.

A kortárs költészetet a középpontba állító negyedik rész az előzőekhez képest nemcsak terjedelmi értelemben extenzív jellegű. Ebben a fejezetben nyújt a könyv talán a legszélesebb kitekintést (olyan szerzőkről is lehet itt olvasni, akik nevével pl. a recenzens – aki persze nyilván nem a legújakezertebb olvasója az itt sorakozó elemzéseknek – még sohasem találkozott), de itt is válik a leginkább mozaikszerűvé az ábrázolás. Ezekben az ezúttal sokszor inkább a recenzio műfajára emlékeztető (olykor talán ilyen előzményekből született), néhol mintha az előző részekénél kevesebb analitikus invencióval megírt fejezetekben jut a legnagyobb szerep sajátos, a korábbiakban általában kevésbé jellemző, önkényes kanonizáló gesztusoknak, és olykor talán bizonyos esztétikai engedményeknek is (amit Tamás Gáspár Miklós nemrég közzétett, összességében aligha igazságos láttelele a kortárs magyar irodalomról „trágárságokkal leplezett giccses motyogásnak” nevezett, arra található néhány példa éppen-séggel az itt idézett költemények között is). A jelenkor, illetve a közelmúlt homoszexuális költészete a záró részben egybegyűjtött elemzések tanúsága alapján mindazonáltal jóval öntudatosabbnak mutatkozik, mint az előzmények. Csehy több szakaszban mutatja be azt a folyamatot, amelynek eredményeként a „meleg irodalom” elkezd önmagára mint ilyenre tekinteni, olyan nyelvet és kifejezési formákat keres pl. a szerelmi költészet vagy egyáltalán a szexualitás diskurzusa számára, amelyek immár ellenállnak annak, hogy tőlük idegen normák erőterében, így pl. azok megsértéseként, kijátszásaként írják le vagy éppen azok álarcai mögött azonosítsák őket. Ennek a folyamatnak van egy fontos intézményes, részint kulturális-politikai aspektusa is, amelyet a kötet a „meleg aktivizmus” különböző fórumainak aprólékos bemutatása révén tár fel, a legtöbb figyelmet a *Mások* c. folyóiratnak, illetve a *Labrisz* c. lesbikus kiadványnak, valamint különböző antológiáknak szentelve. Ennek a (már csak az anyagfeltárás révén is rendkívül hasznos) vizsgálódásnak az lesz az eredménye, hogy láthatóvá válik a szubkulturális és alternatív fórumok és a „hivatalos” irodalom intézményei kö-

zötti ízlés- vagy érzékenységbeli határvonal alakulása, amelynek meglétéről akár egyazon szerző különböző helyeken publikált művei is tanúskodnak. Összességében azonban, úgy tűnik, ez az időszak lesz az, amely fogékonyabbá teszi az irodalom és a kritika legtekintélyesebb intézményeit is az önmagát ilyenként vállaló homoszexuális irodalom irányában.

Ebből a részből sem hiányzik persze a mítoszértelmezés és toposzhasználat domináns gesztusaira irányított tekintet, amely ezúttal a 20. századi magyar líra Szapphó-képére, valamint Szent Sebestyén alakjának megidézéseire hívja fel a figyelmet, mindkét esetben árnyalt és összetett, utóbbi vonatkozásában izgalmas művészetközi összefüggéseket is érintő képet tárva az olvasó elé. Szintén meghatározó szerepet játszik ebben a részben is a nemzetközi irodalmi kontaktusok és recepciós folyamatok, különösen a műfordítás kérdése. Ebben a tekintetben elsősorban a Ginsberg-recepcióról nyújtott áttekintés, valamint a Kavafisz-átköltéseknek szentelt fordításkritikai elemzés nevezhető emlékezetesnek (itt is, ismét hangsúlyozandó, hogy, mint a könyv jó néhány pontján, Csehy lényegében előzmények nélküli vagy csak kidolgozatlan előzményekkel rendelkező vizsgálatokat végez el, amelyek eredményei messze nem csak a könyvében tárgyalt összefüggésben hasznosíthatók és az olyan esetekben is megfontolandók, ahol az olvasó esetleg vonakodna elfogadni pl. a fordítások összevetései nyomán meghozott döntéseit). A kortárs irodalomnak szentelt kisebb-nagyobb, igen eltérő teherbírási költői teljesítményeket szemlélő fejezetek sokaságából kirajzolódna persze azért határozott értékítéletek: a legnagyobb jelentőséget ez a rész Nádasdy Ádám valóban meggyőző méltatásban részesített költészete mellett Gerevich Andrásnak, illetve talán még Rosmer János *Hátsó ülés* c. verseskötetének látszik tulajdonítani, vagyis egymástól jócskán különböző versvilágoknak, amelyeket nem is igen rendez valamiféle fejlődési vagy alakulástörténeti sorba. Talán egyetlen – a homoszexuális költészet területéhez szorosan azonban nem kötődő, hanem sejtetően általánosabb érvényűnek szánt – diagnózis mutatkozik ebből a szempontból markánsabbnak: az, hogy Csehy a hazai lírakritika egy immár jó ideje meghatározó, posztmodern-szeptikus szólamához csatlakozva az itt tárgyalt szerzőitől is megerősítést kap abbéli vélekedésében, hogy „lejárta a szójátékos, külsőségeiben nyelvanalitikus generátorköltészet ideje”. A magyar homoszexuális költészet története ebben a kötetben nyitottan végződik, mintha a bemutatás a jelenhez való elérkezésben implikált pusztá abba- vagy félbemaradást, a nyitva álló utak sokféleségét kívánná regisztrálni – ami persze nem szokatlan gesztus az olyan irodalomtörténetekben, amelyek létrejöttük korát egyben tárgyukká is teszik.

Az, hogy mennyiben nyújt igazán más képet ez a történet a magyar költészet évszázadairól, mint az eddig rendelkezésre állók, nehezen megválaszolható és talán nem is a legjobb kérdés. Könyve zárszavában mindenesetre a szerző egy szimpatikus és helyes önleírás formájában válaszolja meg és hártja is el egyben, amikor vállalkozását ilyenképpen összegzi: „létrehoz, megkonstruál egy önállóan ható, alternatív elbeszélés-típust, ugyanakkor észlelni kell azt is, hogy az így kialakított elbeszélés-típus lényege nem a más, a marginális lét vagy a perem valósága, hanem, hangozzék bármilyen nagyképűnek is, mégiscsak a kanonikus elbeszélés újramondása, csak egészen másképp.” Talán éppen emiatt mondható el, hogy (a kissé elhasznált kifejezés itt bátran megkockáztatható) valóban hiánypótló munkája nem pusztán arra tett sikeres kísérletet, hogy feltárja a magyar költésztörténet egy eddig ilyen mélységeiben nemigen ismert tartományát, hanem arra is, hogy ezenközben ennek a kanonikus elbeszélésnek a sokarcúságát is megtapasztaltassa olvasójával.